

Bárth János

Tanyák a változó időben

Kutatói emlékek

36 évvel ezelőtt, 1964 nyarán próbálkoztam először azzal a nem könnyű, de varázslatos feladattal, hogy néprajzi kutatást végezzek egy halasi tanyán. Nem tűnt idegennek számomra a tanyai világ, hiszen magam is tanyán születtem, és ami ennél is fontosabb, tanyán nevelkedtem. A tanyai kutatás azonban más volt, mint a folyamatos tanyai élet. Homoktengerben kanyargó dűlőutak ismeretlen tanyáira kellett betérem, hogy dacoljak a hamisabbnál hamisabb pusztai kutyák vicsorgásával. Soha nem látott, óvatos tanyai gazdákat, és az idegenben mindig adószédőt sejtő, aggodalmaskodó gazdasszonyokat kellett megszólaltatnom múltjukról, épületeikről, földjeikről, állataikról, szokásaikról. Valahogy mégis sikerült szót értenem a tanyasiakkal, és a tanyakutatás muzeológus pályám elmaradhatatlan kísérője lett.

Tanyakutató munkálkodásomnak voltak „nagy” korszakai, amikor különösen fontos helyet kapott életemben a tanyára járás, a tanyai bolyongás. Ilyen „nagy” időszak volt mindjárt néprajzi jellegű tevékenységem elején 1964 és 1965 nyara, amikor a halasi múzeum egyetemista napszamosaként Janó Ákos múzeumigazgató megbízásából heteken át néprajzi adatgyűjtést végeztem a debeáki, a rekettyei, a felsőkisteleki, a pirtói, a fehértói, a felsőszállási és a zsanai tanyákon. A következő „tanyajáró” időszakom 1970-re, 1971-re esett, amikor Juhász Antallal, a szegedi múzeum akkor még fiatal néprajzkutatójával sokszor, és valószínűtlenül hosszú ideig bolyongtunk a Duna-Tisza köze hatalmas tanyavilágában, látszólag azért, hogy a Műemlékvédő Hivatal számára elvégezzük a felfedezett öreg tanyaépületek felmérését. Különösen emlékezetesek lajosmizsei, ladánybenei, ballószögi, pirtói, imrehegyi, harkakötönyi felméréseink. 1972-ben azután minden eddiginél nagyobb mártózásom következett a tanyák tengerében. Bács-Kiskun megye akkori vezetői elrendelték, hogy három hónap alatt valósítsam meg az ország első tanyamúzeumát Lajosmizsén. Nem volt mit tenni, ideiglenesen áttelepültem Lajosmizsére, és irányítottam a politikai vezetők által megvásárolt tanya régiesítésének építészeti munkáit, majd elvégeztem az épületek berendezését. Közben bejártam a kiterjedt lajosmizsei tanyavilágot. Fényképeztem, rajzoltam, tanyai lakosokkal beszélgettem. Tanyatörténeti, tanyaépítészeti, tanyahasználati, településnéprajzi adatok százait rögzítettem. A következő években inkább levéltárakban próbáltam feltárni a Duna-táji határbeli paraszti gazdasági telephelyek múltját. 1979-ben megadatott, hogy két hétig a Vajdasági Múzeum támogatásával jugoszláviai tanyákat tanulmányozhattam. Szabadka, Zombor, Újvidék, Zenta, Ada tanyavilágában járva leginkább magyar tanyákba tértem be, de felmértem szerb és bunyevác tanyákat is. A keceli monográfikus kutatások részeként 1978 és 1981 között bejártam a 26000 holdas keceli határ tanyás dűlőit. Különösen 1979 nyarán fordultam meg sok keceli tanyán. A legjellemzőbbnek ítélt tanyai telephelyeket és tanyaépületeket felmértem. Ezekből a vázlatokból készültek keceli tanulmányom ábrái. 1990 őszén egy erdélyi utam során rájöttem, hogy a Székelyföldön léteznek magyar hegyi tanyák, amelyeknek felderítésével még adós a magyar néprajztudomány. Ebből a felismerésből nőtt ki székelyvársági tanyakutatásom, amelynek dandárja 1991-re és 1992-re esett. 1998-tól az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával az egész Székelyföldre kiterjesztettem tanyakutató törekvéseimet. A rendszeres erdélyi levéltári kutatás mellett 1998-ban, 1999-ben és 2000-ban nagy terepbejárást végeztem Zetelaka, Korond, Székelyszentkirály, Székelyszentlélek, Fölsősófalva, Gyergyóremete, Gyergyóditró, Homoródalmás hegyi tanyavilágában, az Úz-völgyi csángók szóróványtelepein, valamint a gyimesi patak völgyek tanyái és időszakosan használt nyári szállásai között.

Az 1990-es évek eleje és az 1990-es évek vége, vagyis erdélyi tanyakutatásaim legintenzívebb időszakai között, az 1990-es évek közepén, 1994 és 1997 között a fentebb említett OTKA anyagi támogatásával nagyszabású tanyakutatást végeztem a Duna-Tisza közén „Tanyák a változó időben” programcímmel. Ez a kutatás különbözött minden korábbi tanyakutatásomtól. Az 1990-es évek előtti három évtizedben, ha néprajzkutatóként tanyán jártam, mindig a népi építészeti és a településnéprajzi vonatkozásokra figyeltem. A hagyományos elrendezésű telephelyeket és a legöregebbnek látszó épületeket mértem föl. Megvetéssel mentem el a traktor, a vetőgép és a sátoztető tanyai lakóház mellett. Az 1990-es évek közepén tudatosan változtattam korábbi szemléletemen, és a négy éves Duna-Tisza közti tanyakutatás során megpróbálkoztam az ún. néprajzi jelenkutatással. Bevallom, annyi hagyományos néprajzi szemléletű tanyakutatás után soha nem tapasztalt újfajta kutatói élményt jelentett számomra a tanyai változásvizsgálat: a polgári tanyai otthonok, a beton alapra rakott épületcsodák, a szénabálázó gépek, a fejő és tejtároló berendezések, az átalakult munkaszervezeti formák, a megváltozott családi szerepek tanulmányozása.

Hasonlóság és sokféleség a tanyák sorsában

1996-ban az OTKA támogatásával kiadtam egy 32 oldalas tanyakutató füzetet, „Adatgyűjtési útmutató a Duna-Tisza közti tanyák néprajzi jelenkutatásához” címmel. A füzet segítségével barátaim, ismerőseim, munkatársaim is bekapcsolódhattak az adatfeltáró munkába. Teljes körű adatfelvétel készült egy Újvidék környéki (cseneji) és egy zombori szerb tanyáról, három szontai sokac tanyáról, két Magyarkanizsa környéki (adorjáni és tótfalusi), két csantavéri, egy zenta-felsőhegyi, két ceglédi, egy kiskunfélegyházi és egy soltvadkerti magyar tanyáról. Részleges adatfelvétel született 30 magyarországi tanya életéről. Közülük 17 Kecskemét hajdani nevezetes pusztáján, Szentkirályon található.

A sűrűn teleírt útmutató füzet 32 oldalas terjedelme már sejtetni engedte, hogy nem kis munka a tanyai adatfelvétel. Egy gazdatanya teljes körű adatrögzítése egy nagy interjúkészítési rutinnal és jó megfigyelőképességgel megáldott néprajzkutató számára legalább 20 órányi intenzív kérdezősködést és jegyzetelést igényel. Köztudomású viszont, hogy nincs az a parasztember, aki négy-öt óránál tovább faggatható lenne egyvégtében. Következésképp, egy-egy tanyára legalább 4-szer, 5-ször kell kimenni. A rajzolással, fényképezéssel, bizonyos munkafolyamatok megfigyelésével együtt tehát körülbelül egy heti terepmunka szükséges ahhoz, hogy kiválasztott tanyánkról, a tanyai család béketűrő segítőkészsége esetén a legszükségesebb adatokat rögzíthessük.

A tanulmányozott tanyák életének adatai az alábbi témakörökre terjedtek ki:

1. A tanya helye, környezete

2. A tanya tulajdonosa, birtokosa, használója, gazdája a változások tükrében
3. A tanya, mint települési egység
4. A tanyai telephely épületei, különös tekintettel az épületek funkcióváltozásaira és az épületállomány átalakulására, cserélődésére, bővülésére
5. A tanyai lakóház és a tanyai lakáskultúra metamorfózisa
6. A tanyai gazdaság földbirtokai, a művelési ágak aránya
7. A tanyai gazdaság állatállománya
8. A tanyai gazdaság munkaeszközei, technikai felszereltsége, különös tekintettel a gépek, munkaeszközök, járművek, szállítóeszközök beszerzési idejére, a modernizálás folyamatára, az eszközhasználat és a termelés mikéntjének összefüggésére.
9. A tanyai gazdaság önállósága, „önellátása”, munkaerő-kibocsátó és munkaerő-befogadó ereje
10. A tanyai család munkaszervezete, munkamegosztása; (a család tagjainak elfoglaltsága, feladata a gazdaságban, különböző évszakok és napszakok időmetszeteiben)
11. Értékesítés, beszerzés, piac
12. A tanyai társadalom, a tanyai közösségek; önszerveződési formák és intézmények; a „tanyai társadalmasság” állomásai, fokozatai
13. Az ünneplő tanya. (A tanya léte, a tanya adottságok, egyszóval: a *tanyaiság* tükröződése az esztendő és az emberi élet szokásaiban, különös tekintettel a változásokra)
14. A tanyai család tervei.

A tanyakutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a 300 km hosszú és 100 km széles Duna-Tisza közének sokarcú és sokszínű tanyavilága van a második ezredforduló tájékán. A sokféleség okait hosszan lajstromozhatnánk. Ehelyett itt csak a legfontosabb okokat szedjük csokorba.

a. Az 1920-as évektől, egy rövid időszak kivételével a Duna-Tisza közén két ország: Magyarország és Jugoszlávia osztozott. A két ország kétféle törvényt, kétféle agrárpolitikát jelentett. Az agrárfejlődés magyar és jugoszláv útja különösen az 1960-as, 1970-es években terelte két irányba a tanyahasználat és a tanyai gazdálkodás rendjét.

b. A Duna-Tisza közti tanyákat többféle nép: magyar, német, szerb, szlovák, bunyevác, sokac lakja, használja és birtokolja. A tanya gazdájának nemzetiségi hovatartozása lényegesen nem befolyásolja a tanyai gazdálkodás és tanyahasználat módját. A nemzetiségi különbözőség csak nyelvi és esetleg vallási szint jelent a tanyalakók világában, ami természetesen kihat a tanyai társadalomra, a szokásokra, az ünneplő tanyára.

c. A magyarországi szakaszon eleve kétféle fejlődési utat jelentett a TSz-ek léte vagy nemléte. A TSz-es területek egy részén a rendszerváltás kárpótlási törekvéseit követhette a tanyai gazdaság látványos fellendülése. A TSz nélküli szakszövetkezetes területek tanyahasználatát a folytonosság révén mutat némi hasonlóságot a jugoszláviai úthoz, de a hajdani jugoszláviai állami támogatások hiánya miatt jelentősen el is tér attól.

d. A Duna-Tisza köze kétféle természeti adottságot nyújtott a tanyai gazdaságok számára: a legendásan jól termő bácskai fekete földet és a kevesebbet termő, de szőlő és gyümölcsstermesztésre kiválóan használható homokot. A talaj különbözősége kihatott a gazdálkodás módjára, a gazdálkodás módja pedig jelentősen befolyásolta a tanyakép alakulását.

e. A tanyai gazdaságok világát színezik az emberi és társadalmi tényezők. Pl. nem mindegy, hogy milyen korú a tanya gazdája. A legjobb földön álló legrangosabb gazdatanya is hulló fedelű, bozótos környezetű, elhagyatott hajlékká válhat, ha gazdájának életében beköszöntött a betegségekkel és magányossággal keserített öregkor. Sok múlik azon, hogy egy bizonyos tájon, határrészen az új nemzedékek hogy viszonyulnak a tanyához. Mennyire jelent státus-emelkedést az elköltözés? Mennyire jellemző a visszaköltözés, a városi munkanélküliség és kilátástalanság előli tanyára menekülés? Hogyan ítéli meg a tanyai közösség a tanya maradási és a visszatérési?

Tanyatípusok

Sokarcúságuk és sokszínűségük ellenére, adatok és kutatói tapasztalatok birtokában a tanyák és a tanyai gazdaságok is besorolhatók néhány jól körülhatárolható típusba. Tanyakutatásaim tanulságai alapján településnéprajzi, gazdasági és társadalmi tekintetben a XX. század végi Duna-Tisza közti tanyák alábbi típusai különíthetők el:

1. Elhagyott tanyák, tanyaromok, tanyahelyek

A tanyapusztulás mértéke egy nagyobb területen nehezen állapítható meg. Magyarországon úgy-ahogy kikövetkeztethető az 1949 utáni statisztikákból, a jugoszláv statisztikák azonban nem igazán fogékonyak a tanyára. Jelentős eredmény inkább csak az egy-egy helység határára kiterjedő mikrovizsgálatoktól remélhető. Az efféle vizsgálatot is nehezíti azonban az a körülmény, hogy a létező tanyák száma nem azonos a lakott tanyák számával. Nemhogy az országos statisztika, de legtöbbször a helyi, önkormányzati nyilvántartás sem tud mit kezdeni pl. a gazdasági telephelyként fenntartott tanyákkal, az üdültanyákkal és hasonlókkal.

2. Külterületi vállalkozások telephelyei

Ide sorolhatók: a külterületi speciális termelőtelepek, pl. nem helyben lakó vállalkozók föliatelepei, csirkefarmjai, nutriatényészetei stb. a tanyai gazdálkodás nyomai nélkül; idegenforgalmi vendégandalító helyek, pl. etető- és itatószínek, lovaglőtelepek stb.; városias külterületi házak, amelyeknek lakói kereskedelmi tevékenységet folytatnak, pl. a kiskunmajsai többszintes, alpesi tetős tanyaház környékén felvásárolt és részben feldolgozott mezőgazdasági terményeket a budai várban birtokolt állandó standon árulják.

3. Élő gazdatanyák

Sokfélék. A milliós vagyonekat felhalmozó mezőgazdasági vállalkozásoktól a tisztas megélhetést nyújtó paraszttanyákig terjednek. Aktív gazdálkodást folytató gazdák tanyái.

Van, ahol folyamatosság húzódik mögöttük akár egy évszázadnyi időre is, pl. Jugoszláviában és a magyarországi szakszövetkezetes területeken. Van, ahol a rendszerváltás utáni újrakezdés teremtett élő gazdatanyát a TSz-időkben háztáji vagy lakótanyaként szunnyadozó régi paraszttanyából. Előfordul, hogy az élő gazdatanya mindenféle folytonosság nélkül, gyökértelenül, vállalkozásként jött létre a rendszerváltás után.

Vezető csoportjukat alkotják az egy-egy gazdasági ágat előtérbe helyező, elsősorban arra koncentrált tanyai gazdaságok.

Ezekben a gazdaságokban a többi gazdasági ág a kiemelt gazdasági ágat segíti, illetve a több lábbon állás, a jövedelem-kiegészítés céljait szolgálja. Legjellemzőbb példák a tehenészetet, tejgazdaságot, állathizlaldát üzemeltető tanyai gazdaságok. Termelésük alapja: 30-100 hold föld, 20-50 fejőstehén, 50-100 hizómarha, 100-120 hizósertés. A gazda a saját gazdasága „rabszolgája”. Napjai percre be vannak osztva. Nincs ideje társadalmi kapcsolatokat ápolni, templomba járni, vigadozni. Életét a gazdaság szervezése és a naponta ismétlődő munka tölti ki. A gazdacsalád munkáján kívül a termelésben nagy szerep jut az alkalmazottaknak, a napszamosoknak, a szegényebbek gépi munkáért végzett ledolgozásának.

Legnagyobb csoportjukat alkotják az előbbinél „parasztiabb”, kisebb termelési értéket produkáló, de a családot eltartó, modernizált, de néhány hagyományos vonást is őrző tanyai gazdaságok. E tanyák birtokosai igyekeznek több lábbon állni. Mindenből kevesebbet termelnek. Nem hajtják túl magukat. 10-20 hold föld, 2-3 fejős tehén, 2-3 hizómarha, 5-10 hizódísznö jelentő jövedelemszerzésük alapját. Ezekben a gazdaságokban a legszükségesebb gépeket, pl. traktort, ekét, vontatókocsit, utánfutós személyautót stb. birtokolják a gazdák. A többi géphez összesegítéssel és gépes vállalkozók foglalkoztatásával jutnak hozzá. A termelés a családi munkaerő igénybevételén alapul. Nagy szezonmunkák – pl. cukorrépaszedés, szüret idején – elvétele napszamosokat és segítőköt is foglalkoztatnak.

Az élő gazdatanyák építészeti képe a XX. század második felében átalakult. A régi épületek többsége eltűnt. Korszerű istállók, hatalmas gépszínek épültek. A lakóházak városias arculatot öltöttek. Nem ritka az emeletes tanyaház.

4. Öreg gazdák előregedett tanyái

Azok a tanyák tartoznak ide, amelyeknek gazdája öreg, vagy öregedő, és nincs olyan utóda, aki a gazdálkodást tovább vinné, folytatná. Az efféle gazdaság fokozatosan leépül, vagy már eljutott a leépültség állapotába. Csökkenő állatállomány, csökkenő földművelés, járadékból élés, romló tanyaépületek, a tanya körül gazzal, bozóttal hódító természet jellemzi.

5. Kevésföldű, vagy földnélküli mezőgazdasági munkavállaló rétegek kis tanyái

Napszamosok, erdőgazdaságban, nagybirtokokon dolgozó mezőgazdasági munkások kis hajlékai. Gyakran egy holdasnál nem nagyobb parcellákon, esetleg szőlőkben állnak, kevés melléképülettel.

6. Szegények, elesettek, a társadalom periferiáján élők meghúzódo helyei

Általában kicsi, egy-két osztatú szegényes építmények, gazdasági melléképületek nélkül. (Előfordul, hogy régi gazdatanyák elhagyott, romos lakóházai nyújtanak menedéket a rászorulóknak.) Lakóik a legkülönbözőbb rétegekből, körökből vétettek. Lehetnek pl. városban nem boldoguló proletárok, családtöredékek; szebb időkre emlékező lecsúszott személyek; magányos, jámbor alkoholisták; munkakerülő, tolvaj, börtönviselt elemek.

Az ilyen tanyácskák néhol egymás közelében sorakoznak a határ legtávolabbi, leghasznavetlenebb, leghomokosabb területén.

7. Gazdasági telephely szerepű, másodlagosan tartozék tanyák

Kétféleképpen keletkezhetnek:

a, A tanyai gazda házat vesz a környező városban vagy faluban. Beköltözik a vett házba, tanyáját pedig gazdasági telephelyként használja.

b, Városi, falusi lakos tanyát vásárol, hogy ott gazdasági telephelyet tartson.

A másodlagos tartozéktanyák létrejöttében néha talán szerepet kap még a hajdani tartozéktanya-tartó mezővárosi eszmény is.

A gazdasági telephely szerepű tanya, amelynek gazdája városban, faluban lakik, de tanyáján gazdálkodik, lakóhelye és gazdasági telepe között autóval, motorkerékpárral naponta akár többször is közlekedik, a jövődő egyik lehetséges tanyája.

8. Üdülőtanyák

Városi lakosok, leginkább romantikus értelmiségiek által megvásárolt, jól-rosszul „archaizált”, „kicsinosított”, pihenőhely szerepű tanyaházak. Kínos igyekezettel rendben tartott, gereblyézett udvaraik, barnára festett lécs egyenkerítései, szokatlan, néha tájidegen építészeti megoldásaik, pl. bolthajtásos csapott tornácaik messziről árulkodnak sorsukról.

Távlatok

A Tanyák a változó időben című négy éves néprajzi kutatási program 1997-ben hivatalosan lezárult. Ez a valóságban azt jelenti, hogy elzárultak azok a csapok, amelyeken négy évig OTKA forintok csörgedeztek a kutatások költségeinek fedezése céljából. Tanyakutató törekvéseim azonban nem lanyhultak. Annál is inkább, mert a felgyülemlett tanyai adattár mutatja, hogy szükség van még további tanyák adatainak feltárására, különösen a Duna-Tisza köze magyarországi, Bács-Kiskun megyei és Csongrád megyei szakaszán. Talán a következő évezred első éveiben megteremtődnek azok az anyagi feltételek, amelyek egy újabb Duna-Tisza közti tanyakutatást lehetővé tesznek! Ennek a kutatómunkának befejeztével szülehet majd meg könyvnyi terjedelmű tervezett írásom a második ezredforduló Duna-Tisza közti tanyáiról, tanyai gazdaságairól és tanyai népéről.